

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327+329.3:297

Юрій СКОРОХОД, д-р політ. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0003-4391-2088

e-mail: iir.skorokhod@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛІТИЗАЦІЯ ШИЇТСЬКОЇ ОБЩИНИ В ЛІВАНІ

Вступ. Досвід розвитку ліванського соціуму як соціальної системи свідчить про те, що політична стабільність глибоко розділених соціумів значною мірою залежить від характеру дії зовнішнього чинника. З одного боку, гіперболізована реакція общин на події в ліванському соціумі як на виклики, спрямовані на обмеження їхніх інтересів, спричиняла мобілізацію зусиль щодо підтримки ззовні. З іншого боку, саме зовнішній чинник відігравав роль каталізатора становлення політичної свідомості ліванських общин. У цьому контексті науковий інтерес викликає феномен політизації шиїтської общини в Лівані.

Методи. Було використано такі методи: системно-структурний, системно-функціональний, проблемно-історичний, порівняльний, а також контент-аналізу.

Результати. Надання Францією шиїтській общині статусу автономної соціокультурної групи в межах створеного в 1920 р. Великого Лівану започаткувало процес розширення політичної участі шиїтської общини, ключову роль у якій відігравали традиційні політичні лідери (зуама), у діяльності ліванського соціуму. Процес урбанізації, що супроводжувався масовими міграціями шиїтського населення у великі міста, активним залученням частини шиїтів до лівих ідеологій, світських партій і рухів та поглиблення кризи ліванської політичної системи, яка розгорталася в умовах значного впливу зовнішнього чинника (сирійська та палестинська військова присутність, палестино-ізраїльське протистояння, революція в 1979 р. в Ірані та спроби експорту шиїтської революції тощо), призвели до ослаблення позицій шиїтських зуама як у межах шиїтської общини, так і в ліванському соціумі загалом. В умовах громадянської війни (1975–1990) був започаткований процес розмивання спільності інтересів шиїтів на общинному рівні, пошук виходу із кризи шляхом активізації зовнішніх зв'язків, переведення їх у площину "особливих відносин" з окремими країнами. У середині 1980-х рр. окреслюється принципова відмінність підходів до "Амаль" і "Хезболлах", як найвпливовіших шиїтських організацій, до бачення ролі шиїтської общини в ліванському соціумі.

Висновки. У період з 1920-х рр. і до кінця 1960-х – середини 1970-х рр. політична мобілізація шиїтської общини здійснювалася традиційними політичними лідерами (зуама) насамперед на засадах патронатно-клієнтних відносин, тоді як релігійна лояльність постала чинником згуртування самої соціокультурної групи. В умовах громадянської війни в Лівані (1975–1990) та посилення впливу зовнішнього чинника (зокрема шиїтської революції 1979 р. в Ірані) формування політичної свідомості шиїтів відбувалося під значним впливом таких організацій, як "Амаль" і "Хезболлах", що запропонували різне бачення ролі шиїтської общини в ліванському соціумі. Модель політизації шиїтської общини, запропонована "Амаль", була орієнтована на підвищення політичного статусу шиїтів у межах реформованої системи конфесійної демократії і передбачала використання, зокрема, і світських засобів. "Хезболлах", на протизагу цьому, вважала ліванську політичну систему нелегітимною і в середині 1980-х рр. узяла курс на радикалізацію політичної свідомості шиїтів і створення на перспективу в Лівані ісламської держави на зразок іранської періоду правління аятоли Хомейні.

Ключові слова: шиїти, Ліван, "конфесійна система", політизація общини, патронатно-клієнтні відносини, "Амаль", "Хезболлах".

Вступ

Важливим об'єктом досліджень у сучасній політичній науці є проблема функціонування глибоко розділених поліконфесійних соціумів та впливу на їхній розвиток зовнішнього чинника. Типовим прикладом глибоко розділеного соціуму є Ліван, на території якого тривалий історичний період співіснують 17 релігійних общин, що репрезентують переважно дві світові релігії: християнство й іслам. Досвід розвитку ліванського соціуму як соціальної системи свідчить про те, що політична стабільність глибоко розділених соціумів значною мірою залежить від характеру дії зовнішнього чинника. З одного боку, гіперболізована реакція общин на події в ліванському соціумі як на виклики, спрямовані на обмеження їхніх інтересів, спричиняла мобілізацію зусиль щодо підтримки ззовні. З іншого боку, саме зовнішній чинник постав каталізатором становлення політичної свідомості ліванських общин. У цьому контексті науковий інтерес викликає феномен політизації шиїтської общини в Лівані.

Метою статті є дослідження особливостей процесу політизації шиїтської общини на різних етапах розвитку ліванської держави в період 1920–1990 рр.

Огляд літератури. Проблема політизації шиїтської общини Лівану знайшла своє відображення в наукових працях, насамперед західних авторів. Можна виок-

ремити щонайменше три напрями дослідження цієї проблеми. Перший – це роботи, присвячені політичній історії Лівану, у яких проблеми шиїтської общини розглядали зазвичай дотично, переважно в контексті співіснування різних общин на ліванській території та становлення й функціонування "конфесійної демократії" (Т. Ханф, А. Хурані, Латіф Абуль-Хусн, Ф. Трабулсі). Другий напрямок репрезентують роботи вчених, які аналізували діяльність провідних шиїтських організацій – "Амаль" і "Хезболлах" (Дж. Дахер, М. Халаві, А. Р. Нортон). Третій напрямок формують дослідження, що побачили світ у XXI ст., і в яких зроблено спробу проаналізувати окремі аспекти політичного розвитку шиїтів Лівану (Р. Асісааб та М. Асісааб, Р. Рабіл, Р. Шанахан, М. Вайс, Моханад Хадж Алі). Водночас слід зауважити, що проблема політизації шиїтської общини Лівану як самостійний об'єкт дослідження досі не стала об'єктом уваги українських авторів.

Методи

У процесі дослідження були використані такі методи: системно-структурний, системно-функціональний, проблемно-історичний, порівняльний, а також контент-аналізу.

Результати

Процес політизації шиїтської общини Лівану був зумовлений багатьма чинниками, які визначили його специфіку на кожному з етапів становлення та розвитку ліванської держави, політична система якої заснована на принципах конфесіоналізму. Поява конфесійної демократії була не наслідком автохтонного розвитку ліванського соціуму (іманентними були лише окремі її елементи, наприклад, досвід досягнення під час виборів еміра консенсусу поліконфесійною за своїм складом феодалною знаттю), а наслідком привнесення на ліванський ґрунт і поєднання з інтересами різних общин західноєвропейської ідеї демократичного плюралізму, тобто стала наслідком імпортування формальних інститутів. Свідченням цього було запровадження Османською імперією міллетної системи, створення під тиском європейських країн у 1861 р. Адміністративної ради Гірського Лівану та ухвалення французькими мандатними властями Конституції Лівану 1926 р., що відображало основні етапи становлення моделі ліванської конфесійної демократії.

Знаковою подією у процесі становлення політизації шиїтської общини стає створення Францією 1 вересня 1920 р. Великого Лівану шляхом включення нових територій. Окрім власне Гірського Лівану, до складу Великого Лівану увійшли міста, що були розташовані на узбережжі: Бейрут, Сайда, Тріполі, Тір, а також землі по нижній течії р. Літані, північні та східні схили Ліванських гір. Створення Великого Лівану стало наслідком традиційного французько-маронітського альянсу. Франція вбачала у створенні держави Ліван можливість збереження свого впливу в середземноморському регіоні, тоді як християни-мароніти – можливість збереження своєї домінанти у країні. Такий підхід обумовив і сам принцип формування держави: за християнами мала залишитись чисельна перевага, розширення територій майбутньої держави не мало порушувати її. Незважаючи на те, що відсоток християнського населення у Великому Лівані був дещо нижчим, аніж у Гірському Лівані (традиційному місці проживання маронітів) без охоплення прибережних міст і долини Бекаа з її родючими землями Гірський Ліван не був економічно життєздатним як політичний суб'єкт. Частиною стратегії Франції в Лівані було відокремлення новоутвореного об'єднання – Великого Лівану – від Сирії, у якій посилювся арабський націоналістичний рух (Delatolla, 2021, p. 231).

До складу Великого Лівану увійшли регіони півдня Лівану та долини Бекаа, населені переважно шиїтами, більшість із яких були сільськими мешканцями і не відзначалися політичною активністю, що значною мірою було пов'язано з політикою Османської імперії. Незважаючи на те, що лояльність своїй конфесійній общині була інституціалізована шляхом політичного визнання з боку Османської імперії (створення Адміністративної ради Гірського Лівану), шиїти були позбавлені тих привілеїв, які надавалися іншим релігійним громадам в Османській імперії. На відміну від інших конфесійних спільнот, визнаних сунітською Османською державою, шиїтам було відмовлено в офіційній ідентичності як окремої групи із власними релігійними правами чи правовим статусом; мусульмани-шиїти повинні були звертатися до сунітських судів для врегулювання офіційних правових питань і юриспруденції (Sayed, 2023, p. 33).

Проте, на відміну від інших ліванських общин, шиїти також не могли розраховувати на захист з боку зовнішніх сил у забезпеченні своїх інтересів і покладалися на свою географічну ізоляцію, уникаючи участі в будь-яких конфліктах, що виникали на теренах Османської імперії.

За переписом 1932 р. із 785 543 осіб, які проживали на території Великого Лівану, шиїтів було 154,208 осіб (Halawi, 1992, p. 49). Отже, частка шиїтів від загальної кількості населення Великого Лівану становила 19,6 % на противагу 6 %, яку шиїти мали в Гірському Лівані. Включаючи регіони Півдня Лівану та Бекаа до складу Великого Лівану, Франція розраховувала на лояльність з боку шиїтської общини. Останнє вважало особливо важливим, оскільки сунітська громада, що була найбільшою общиною мусульман у Великому Лівані, чинила опір створенню Великого Лівану та підтримувала ідею створення Великої Сирії у складі Сирії, Лівану, Палестини та Йорданії на чолі з королем Фейсалом. Як стверджує Р. Шанахан, "Французи досить добре розуміли, чому мусульмани-суніти не бажають входити до складу Великого Лівану, тому вони намагалися зробити арабський націоналістичний рух менш привабливим для мусульман загалом, культивуючи лояльність шиїтської меншини" (Shanahan, 2005, p. 29). У контексті цієї політики Франція надала шиїтській общині статус автономної соціокультурної групи, визнавши школу шиїтської юриспруденції джафарі основним органом у релігійних справах шиїтів. Згідно з Конституцією 1926 р. в Лівані також створили двопалатний парламент, місця в якому розподілили за конфесійним принципом. Із 62 депутатів 11 були шиїтами. Отже, шиїти отримали гарантовану частку в ліванській державній системі. Завершення формування системи конфесійної демократії відбулося вже після проголошення Ліваном незалежності в 1943 р., коли був остаточно запроваджений механізм регуляції суспільства, в основу якого поклали принципи автономності общин й забезпечення балансу сил та інтересів цих соціокультурних груп шляхом еквівалентної інкорпорації, тобто фіксування вертикальної стратифікації суспільства шляхом кількісно-пропорційного представництва у структурах влади*.

Місцеві шиїтські лідери Південного Лівану та долини Бекаа підтримали створення нової ліванської держави у 1920 р. Однак отримання шиїтами нового статусу в межах Великого Лівану та посилення ідентифікації громади з державою не мало суттєвого ефекту з позиції політизації громади. Однією із причин, на думку Моханада Хадж Алі, було те, що шиїтам бракувало освітніх і соціальних інституцій, які були притаманні іншим релігійним громадам (Mohanad Hage Ali, 2018, p. 7). Перепис населення 1932 р. показав, що шиїти мали найвищий рівень неписьменності в Лівані – 83 %, за ними йшли суніти (66), друзи (53), грецькі православні (53), мароніти (48) та греко-католики (39 %) (El-Khazen, 2000, p. 65).

Однак, на нашу думку, до визначальних чинників, що зумовили обмеження процесу політизації шиїтської общини в межах Великого Лівану і після отримання Ліваном незалежності, належать особливості функціонування ліванської конфесійної системи, за якого збалансування сил й узгодження міжобщинних інтересів відбувалося на рівні еліти, що репрезентувала общини, а сам політичний процес був персоніфікованим за своєю суттю. У політичній еліті Лівану в період, що передував громадянській війні 1975–1976 рр., провідні позиції належали традиційним політичним лідерам (*зуама*), що зумовлювалось їхньою структурно-функціональною роллю в ліванському соціумі. За влучним висловом Т. Ханфа, "У довоєнному Лівані *зуама* були найважли-

* У ліванському парламенті періоду незалежності шиїти, як третя за чисельністю община Лівану за переписом 1932 р., отримали 19 місць із 99, а також посаду спікера.

вищими посередниками між громадянами та державою, своєрідним класом політичних "брокерів" (Hanf, 1993, p. 39). Як депутати ліванського парламенту (у якому вони репрезентують округи, де мають домінуючий вплив) зуама мали доступ до державної структури патронату, поширюючи її виключно на своїх прихильників. Відносини між останніми та зуама набували форми патронатно-клієнтних відносин.

Серед шиїтської общини найбільший політичний та економічний вплив мали шість "видатних родин" (нотаблів): Асадів, Зейнів й Оссейранів на півдні Лівану, а також сімей Хамаде, Хайдар і Хусейні в Баальбеку та Біблосі (Daher, 2016, p. 13). Шиїтські зуама Півдня Лівану та долини Бекаа за типологією А. Хурані були представниками "зуама-феодалів" (Hourani, 1976, p. 33-41), які в переважній більшості були "лордами" тієї частини сільської місцевості, де існували великі маєтки. У їхній власності було зосереджено три чверті родючих земель. Влада зуама-феодалів, заснована на земельній власності, стародавності того чи іншого панівного роду та патронаті, на відміну від інших типів зуама ("популістів" іа "міських босів") (Hourani, 1976, p. 33-41) відзначалася найбільшою стабільністю, адже важливу роль у структурі лояльності селян до лендлорда традиційно відігравав морально-психологічний елемент, що вирізняється особливо сталим характером. Шиїтські зуама використовували у відносинах зі своїми послідовниками принцип "відкритих дверей", згідно із яким будь-яка проблема останніх завжди мала бути розглянута.

Отже, можна констатувати, що протягом тривало історичного періоду, принаймні до кінця 1960-х – середини 1970-х рр., **політична мобілізація шиїтської общини здійснювалася, насамперед, на основі патронатно-клієнтних відносин; релігійна лояльність була чинником згуртування самої соціокультурної групи.**

Формування інших моделей лояльності і, відповідно, політизації шиїтів у Лівані значною мірою відбувалося в умовах поступового ослаблення патронатно-клієнтних відносин у шиїтській общині. Можна виокремити кілька причин, що сприяли цьому процесу.

- Перша причина – **міграції шиїтів**, спричинені економічними мотивами, що були спрямовані як в інші регіони Лівану, насамперед великі міста, так і за межі країни. Станом на 1975 р. 50 % шиїтів із регіону долини Бекаа і 65 % із Південного Лівану покинули свої села. Приблизно три чверті з них оселилися в ліванських містах, а решта виїжджали за кордон, переважно до Західної Африки та країн Перської затоки. На 1973 р. 63 % шиїтів проживали в містах, 45 % із них – у Бейруті та його передмістях (Великий Бейрут) (Daher, 2016, p. 17). Саме Бейрут вже з 1920-х став основним об'єктом внутрішньої міграції ліванських шиїтів, у якому некваліфіковані робітники мали змогу знайти роботу. У 1960-х рр. масштаби цієї міграції суттєво зросли внаслідок збільшення механізації у великих сільськогосподарських маєтках та низької заробітної плати в аграрних регіонах. На початку 1970-х рр. річний дохід на душу населення в Бейруті оцінювали в 803 дол США, тоді як у Південному Лівані не перевищував 151 дол США (Traboulsi, 2007, p. 161). Окрім того, розміщення на Півдні Лівану палестинських військових формувань, періодичне загострення ізраїльсько-палестинського протистояння, військові операції Ізраїлю проти палестинців на ліванській території стають ще одним чинником, що стимулював переміщення шиїтського населення в пе-

редмістя Бейруту. Однак патронатно-клієнтські мережі в Бейруті, сформовані переважно сунітськими "зуама – міськими босами", не в змозі були абсорбувати дедалі більший потік внутрішніх мігрантів-шиїтів. Як наслідок, перші шиїтські іммігранти та їхні нащадки не були інтегровані у клієнтську систему столиці (Khalaf, & Denoex, 1988, p. 188).

Незважаючи на те, що під час виборів шиїти, які мігрували до Бейруту, поверталися у свої округи для головування, лояльність до традиційних зуама в цієї категорії членів шиїтської общини поступово змінювалася. З огляду на це зростання динаміки міграційних процесів шиїтів Лівану підірвала одну з основних передумов патронату традиційних шиїтських сімей Півдня Лівану та долини Бекаа "зуама-феодалів", а саме – незмінність проживання їхніх потенційних клієнтів на тій самій території. Як зазначає Р. Шанахан, "Ця внутрішня міграція виявилася ключовим елементом шиїтської політизації, оскільки породила велику, незадоволену і маргіналізовану меншину, що дозріла до політичного лідерства" (Shanahan, 2005, p. 34).

Зовнішні міграції ліванських шиїтів, зі свого боку, сприяли послабленню патронатно-клієнтних відносин як ключового механізму політичної мобілізації шиїтської общини. Особливість міграції шиїтів за межі Лівану порівняно, наприклад, з аналогічними процесами в маронітській общині полягала в тому, що більшість шиїтів-мігрантів поверталися назад і використовували зароблені кошти для розвитку бізнесу в Лівані. Тож у Лівані поступово починає формуватися сегмент шиїтських бізнесменів, які не були пов'язані із традиційними шиїтськими сім'ями, і які почали претендувати на участь у політичних процесах у Лівані в ролі політичних акторів.

- Друга причина – **криза моделі конфесійної демократії як основи функціонування ліванської держави**, що призвела до тривалої громадянської війни (1975–1990). За відсутності виборчого процесу істотно звужувались можливості зуама для здійснення патронату як одного з провідних джерел їхньої влади та міцності позицій у ліванському соціумі. Окрім того, простежується процес мілітаризації ліванського соціуму шляхом створення міліцій на общинному рівні. Шиїтські феодалські лорди Півдня Лівану та долини Бекаа, попри їхні спроби мобілізувати маси шляхом створення партій, а також формування власних міліцій, не змогли на відміну від зуама інших общин (напр., друзького лідера В. Джумблатта), адаптуватися до нового середовища та перетворитися на "військових лордів", що дозволило б їм залишатися повноправними володарями на територіях, які вони контролюють, по суті, одночасно поєднуючи в собі функції і зуама, і військового лідера.

В умовах поступового ослаблення позицій шиїтських зуама в ліванському соціумі, політичний вакуум, що утворювався, поступово починають заповнювати організації світського характеру, які репрезентували досить широкий ідеологічний спектр від комуністів до арабських націоналістів. Наслідком стає поява в 1950–1960-х рр. такого явища, як **шиїтський радикалізм** – активне залучення шиїтів до лівих ідеологій і світських партій та рухів, більшість із яких виступали за ліквідацію конфесійної системи в Лівані як перешкоди на шляху до модернізації політичних інститутів держави. Шиїтські комуністи вважали, що через скасування політичного сектантства та руйнування механізму впливу зуама, вони зможуть забезпечити шиїтам більше прав у ліванській державі. Водночас слід зауважити, що в цей період залу-

чення шиїтів до політики поза традиційними структурами все ж набувало форми індивідуальної, а не групової політичної активності. Незважаючи на суттєве зростання чисельності шиїтів в загальній структурі населення Лівану*, шиїтська громада до другої половини 1970-х рр. не проектувала суспільно-політичної сили, співставної зі своєю дедалі більшою чисельністю (Rabil, 2011, p. 26).

Ситуація поступово зазнає змін з появою на ліванській політичній арені харизматичного шиїтського проповідника імама Муси аль-Садра, який народився в Ірані і прибув до Лівану наприкінці 1950-х рр. Він звернув увагу на існування нерівності в соціально-економічному та політичному становищі різних конфесійних груп у Лівані, зокрема й шиїтів.

У 1971 р., наприклад, середній дохід шиїтської сім'ї становив 4532 ліванських фунтів стерлінгів, порівняно із середнім показником по країні в 6247 ліванських фунтів стерлінгів (Norton, 1988, p. 17). Середній дохід християн був на 58 % вищим, ніж у шиїтів (Abul-Husn Latif, 1998, p. 15). У 1974 р. Південь Лівану, населений переважно шиїтами, отримав 0,7 % коштів з держбюджету, тоді як на цей регіон припадало 20 % загальної чисельності населення країни (Norton, 1988, p. 17). Окрім того, незважаючи на спроби в 1960-х рр. тогочасного президента Ф. Шихаба активніше залучити шиїтів до державної служби, шиїтська община, попри істотне зростання її чисельності, і надалі мала найнижчий рівень політичного представництва в державних органах з усіх общин (Daheg, 2016, p. 12).

Імам Муса аль-Садр спрямував свою діяльність на мобілізацію шиїтів навколо ідеї поліпшення їхнього політичного та соціально-економічного становища, що передбачало трансформацію свідомості як на рівні особи, так й общини загалом. Головна його теза: шиїти Лівану є пригнобленою, знедоленою громадою, якою нехтує ліванська держава. Проводячи паралелі між стражданнями імама Хусейна в Кербелі і становищем ліванських шиїтів, Імам Муса аль-Садр тлумачив ситуацію в ліванській державі як боротьбу між зарозумілим істеблїшментом, що уособлює державу, та пригнобленою громадою (Roschanack Shaery-Eisenlohr, 2008, p. 25). Водночас він наголошував на такому: шиїти мають бути впевнені, що вони не особи "без громадянства", як палестинці (Asisaab, & Asisaab, 2014, p. XIX), а, отже, як лояльні ліванські громадяни шиїти мають зайняти належне їм місце в ліванському соціумі. Муса аль-Садр "прищепив шиїтській колективній свідомості тверду прихильність до нової ери політики в Лівані, заснованої на шиїтському центризмі" (Rabil, 2011, p. 26). Проте він не закликав до повної ліквідації конфесійної системи, а лише до її реформування.

Оцінюючи роль конфесіоналізму в Лівані, Муса аль-Садр виокремив такі поняття, як *позитивне сектантство* та *негативне сектантство*. На його думку, позитивне сектантство сприяє підвищенню морального, культурного та соціального рівня общини, тоді як негативне сектантство, яке пов'язане зі спробами ізолювати членів певної общини від інших общин, "можна вважати соціальною сегрегацією, що створює бар'єр на шляху розвитку суспільства" (Weiss, 2010, p. 3). Тим самим Муса аль-Садр наголошував на необхідності конструктивної взаємодії на основі принципу справед-

ливості щодо всіх ліванських общин у межах чинної політичної системи в інтересах національної єдності.

З ініціативи імама Муси аль-Садра було засновано *Вищу ісламську шиїтську раду*, що мала відстоювати права й інтереси шиїтів, а в березні 1974 р. разом із греко-католицьким архієпископом Грегаром Хаддадом було створено *Рух знедолених* з метою змусити ліванську державу сумлінно виконувати свої зобов'язання перед своїми знедоленими громадянами й полегшити страждання всіх знедолених без огляду на їхню конфесійну належність*. Ці кроки стали викликом владі, насамперед традиційних лідерів шиїтської общини – зуама, оскільки це, по суті, була перша серйозна спроба політично організувати шиїтів незалежно від традиційних зуама (Shanahan, 2005, p. 107).

Діяльність імама аль-Садра була підтримана не тільки власне бідним шиїтським населенням, що прагнуло поліпшення свого соціально-економічного становища, але й новою шиїтською економічною елітою, яка була незадоволена відстороненням її від політичної влади традиційними шиїтськими лідерами, вплив яких ґрунтувався на консервації патронатно-клієнтних зв'язків в шиїтській общині. Сформувався ситуація, за якої інтереси нової шиїтської буржуазії збігалися з інтересами їхніх одновітців передмістя Бейрута (Halawi, 1992, p. 75).

Отже, можна констатувати, що **політизація шиїтської общини зусиллями Муси аль-Садра була спрямована на підвищення політичного та соціально-економічного статусу шиїтської общини і не супроводжувалася радикалізацією масової свідомості шиїтів**. Ба більше, Рух знедолених став альтернативою лівим рухам, які стояли на позиціях ліквідації конфесійної системи в Лівані, та призвів до суттєвого зменшення їхньої популярності серед шиїтів.

З початком у 1975 р. громадянської війни, що супроводжувалася поступовим колапсом ліванських державних структур і розширенням втручання регіональних та позарегіональних акторів у ліванські події, відбувається зростання рівня політизації шиїтської общини та посилення її позицій у Лівані. Однак, на відміну від довоєнного періоду, коли політичні вподобання шиїтів варіювалися від лівих і секуляристських рухів до прихильників імама аль-Садра, в умовах громадянської війни формування політичної свідомості шиїтів відбувалося під значним впливом таких організацій, як "Амаль" і "Хезболлах", що стали альтернативними джерелами лояльності.

"Амаль" виникла як військово крило Руху знедолених у формі *Бригад ліванського опору*, але згодом підпорядкувала діяльність Руху знедолених своїм цілям. Науковці (зокрема М. Діб, Р. Шанахан, Р. Рабіл) виокремлюють кілька причин, які призвели до зростання впливу "Амаль" у шиїтській общині та перетворення її на впливового актора в ліванській політиці:

- зникнення Муси аль-Садра в Лівії в 1978 р.;
- масштабні військові акції Ізраїлю проти палестинців на території Лівану в 1978 та 1982 р.;
- ісламська революція 1979 р. та створення шиїтської ісламської держави в Ірані, що, як справедливо наголошує Р. Рабіл, "підвищило політичну свідомість шиїтів Лівану як шиїтів і дало їм джерело ідентичності, що виходить за межі національних кордонів" (Rabil, 2011, p. 26);
- підтримка "Амаль" з боку Сирії тощо.

Ще однією важливою, на нашу думку, передумовою розширення впливу "Амаль" (а згодом і "Хезболлах") на

* За оцінками на 1973 р. шиїти становили 29 % населення Лівану і перетворилися на найбільшу за чисельністю общину (Hanf, 1993, p. 88).

* Згодом Рух знедолених перетворився на суто шиїтський рух.

ліванських шиїтів стала криза конфесійної системи та становлення в 1975–1990 рр. нової моделі забезпечення стабільності – моделі "міліцейської фрагментованості", для якої притаманним став процес формування системи своєрідних міні-кantonів, що перебували під контролем тієї чи іншої міліції, яка створювала відповідні владні структури, а нерідко й судові органи, а самі військові лідери стали претендувати на провідну роль у тій чи іншій общині.

Окрім того, період середини 1980-х рр. характеризувався розширенням на ліванській території збройної присутності як інших держав (Сирії, Ізраїлю, США, Франції, Великої Британії та Італії, причому військові контингенти останніх чотирьох держав були розміщені у складі багатонаціональних сил), так і політичних рухів (палестинські й іранські збройні формування тощо). Безумовно, нове безпекове та політичне середовище в Лівані сприяло посиленню ролі військового компоненту в забезпеченні інтересів ліванських общин. Як наслідок, популярність "Амаль", що взяла на себе функції забезпечення безпеки шиїтів (насамперед на Півдні Лівану) суттєво зростає серед членів шиїтської общини. Ще однією причиною посилення впливу "Амаль" у шиїтській общині Лівану, на думку деяких фахівців, стало те, що ця організація почала використовувати у своїй політиці таку форму, як клієнтизм, що активно практикували в попередні часи традиційні шиїтські лідери – зуама (Roschanack, 2008, p. 31).

Проте слід наголосити, що "Амаль" узяла курс не на ліквідацію, а на реформування системи конфесійної демократії в Лівані, яке б забезпечило суттєве підвищення статусу та впливу шиїтської общини в межах системи. Під час громадянської війни та в повоєнному Лівані "Амаль" намагалася зламати домінування маронітів у державних інституціях, обіймаючи державні посади й опозиційно ставлячись до внутрішньої та зовнішньої політики Лівану. Однак водночас "Амаль" продовжувала позиціонувати себе як представника держави та її інституцій.

Створення "Хезболлах" стало прямим наслідком дедалі більшого впливу регіональних чинників на процес політизації шиїтської общини Лівану. Військово-політична ситуація, що сформувалася в Лівані в середині 1980-х рр. сприяла появі "Хезболлах", що виникла за безпосередньої підтримки Ірану в період вторгнення Ізраїлю в Ліван у 1982 р. як військово-формування, що від самого початку не мало чіткої програми, окрім мобілізації зусиль ліванців на збройну боротьбу проти ізраїльської окупації арабських земель і протидію західному (насамперед американському) втручання в ліванські справи. Цілеспрямовані зусилля Ірану з експорту шиїтської революційної ідеології аятоли Хомейні призвели до розколу всередині "Амаль" та виходу з її лав частини членів (зокрема і Хасана Насраллаха, згодом – генерального секретаря "Хезболлах"), які звинуватили керівництво "Амаль" і її лідера Набіха Беррі у зраді курсу на підтримку справи палестинців та боротьби проти Ізраїлю (Mohanad Hage, 2018, p. 9).

Однак головні розбіжності між "Амаль" і "Хезболлах" лежали не у площині підтримки чи не підтримки палестинців у їхньому протистоянні з Ізраїлем, а, власне, у принципових відмінностях у поглядах на майбутню форму правління в Лівані. Ідеологічною основою створення "Хезболлах" стала нова концепція в шиїтській думці, сформульована в 16 лекціях аятолою Хомейні під час його вигнання в Іраку в 1970 р., що обґрунтовувала легітимність виняткового права шиїтсь-

кого духовенства на управління ісламською державою, оскільки, як наголосив у своїй книзі заступник генерального секретаря "Хезболлах" Н. Касем, "влада правника-богослова є продовженням влади Пророка і непогіршеними імамі" (Qassem, 2005, p. 53). Як зазначає Моханад Хадж Алі, "Хезболлах", "увівши цей конкретний політичний/релігійний догмат в основу шиїтської віри в Лівані, ...утвердила його як визначальну концепцію шиїтської конфесійної ідентичності Лівану" (Mohanad Hage, 2018, p. 11).

Уже в 1985 р. (тобто після виведення ізраїльських військ з ліванської території) "Хезболлах" оприлюднює політичний документ "Відкритий лист "Хезболлах" до пригноблених Лівану та світу", у якому було окреслено бачення майбутнього Лівану та свого місця в політичних процесах в країні. Головною метою на перспективу було проголошено запровадження в Лівані ісламської форми правління за зразком моделі, що втілювалася в Ірані аятолою Хомейні

Водночас наголошувалось, що реалізація цієї мети буде здійснюватися не насильницькими методами, а шляхом переконання та поступового створення необхідних сприятливих умов, що передбачало цілеспрямоване формування серед ліванських мусульман шиїтського світогляду іранського зразка. Було заявлено, що "Хезболлах" не має потреби зосереджувати зусилля шиїтської общини на реформуванні конфесійної системи, існування якої суперечить інтересам шиїтів Лівану.

Отже, у середині 1980-х рр. окреслюється принципова відмінність підходів "Амаль" і "Хезболлах" до бачення ролі шиїтської общини в ліванському соціумі. "Амаль" у рамках традиції, започаткованої Мусою аль-Садром, виступала за збереження чинної системи конфесійної демократії і реагувала на прагнення та потреби шиїтської общини, що виникали саме у процесі функціонування цієї системи. Модель політизації шиїтської общини, запропонована "Амаль", була орієнтована на зміну політичного статусу общини в Лівані і передбачала використання, зокрема, світських засобів. "Хезболлах", на протипагу цьому, вважала ліванську політичну систему нелегітимною і в середині 1980-х рр. узяла курс на радикалізацію політичної свідомості шиїтів.

Реалізація на практиці вищезгаданих моделей розвитку шиїтської общини призвела не тільки до активізації процесу політичної диференціації шиїтів, але й до збройного протистояння у другій половині 1980-х рр. організації "Хезболлах" і рухом "Амаль", яке було припинено лише після втручання Сирії та Ірану.

Дискусія і висновки

Політизація шиїтської общини в Лівані відбувалася, насамперед, під домінантним впливом зовнішніх чинників. Надання Францією шиїтській общині статусу автономної соціокультурної групи в межах Великого Лівану започаткувало процес розширення політичної участі шиїтів у діяльності ліванського соціуму. Після проголошення незалежності Лівану й остаточного утвердження за сприяння західних держав системи конфесіоналізму як основи ліванської політичної системи, мобілізація шиїтської общини до кінця 1960-х – середини 1970-х рр. здійснювалася традиційними політичними лідерами (зуама) насамперед на засадах патронатно-клієнтних відносин, тоді як релігійна лояльність постала чинником згуртування самої соціокультурної групи.

Процес урбанізації, що супроводжувався масовими міграціями шиїтського населення у великі міста, активним залученням частини шиїтів до лівих ідеологій, світських партій і рухів, та поглиблення кризи ліванської

політичної системи, що розгорталася в умовах значного впливу зовнішнього чинника (сирійська та палестинська військова присутність, палестино-ізраїльське протистояння, революція в 1979 р. в Ірані та спроби експорту шіїтської революції тощо) призвели до ослаблення позицій шіїтських зуама як у межах шіїтської общини, так і в ліванському соціумі загалом. Це створило сприятливі умови для мобілізації Імамом Мусою аль-Садром шіїтів навколо ідеї поліпшення їхнього політичного та соціально-економічного становища, яка, однак, не супроводжувалася радикалізацією масової свідомості шіїтів і була спрямована на реформування, а не на ліквідацію конфесійної системи.

В умовах громадянської війни було започатковано процес розмивання спільності інтересів шіїтів на общинному рівні, пошук виходу із кризи шляхом активізації зовнішніх зв'язків, переведення їх у площину "особливих відносин" з окремими країнами. Зі свого боку, це спричинило появу різного бачення шляхів розвитку шіїтської общини в ліванському соціумі, які були репрезентовані "Амаль" і "Хезболлах": відповідно підвищення політичного статусу шіїтів в межах реформованої системи конфесійної демократії та створення на перспективу в Лівані ісламської держави на зразок іранської періоду правління аятоли Хомейні.

Список використаних джерел

- Abul-Husn, Latif. (1998). *The Lebanese Conflict. Looking Inward*. Lynne Rienner Publishers.
- Asisaab, R. J. & Asisaab, M. (2014). *The Shi'ites of Lebanon: modernism, communism, and Hizbullah's Islamists*. Syracuse University Press.
- Daheer, J. (2016). *Hezbollah. The Political Economy of Lebanon's Party of God*. Pluto Press.
- Delatolla, A. (2021). *Civilization and the Making of the State in Lebanon and Syria*. Palgrave Macmillan.
- El-Khazen, F. (2000). *Breakdown of the State in Lebanon: 1967–1976*. Harvard University Press.
- Halawi, M. (1992). *A Lebanon Defied. Musa al-Sadr and the Shi'a Community*. Westview Press.
- Hanf, T. (1993). *Coexistence in Wartime Lebanon. Decline of a State and Rise of a Nation*. The Centre for Lebanese Studies in association with I. B. Tauris & Co Ltd.
- Hourani, A. (1976). Ideologies of the Mountain and the City: Reflections on the Lebanese Civil War. In R.Owen (Eds.), *Essays on the Crisis in Lebanon* (pp. 33–41). Ithaca Press.
- Khalaf, S., & Denooux, G. (1988). Urban networks and political conflict in Lebanon. In N. Shehadi, & D. Mills (Eds.), *Lebanon: A History of Conflict and Consensus* (pp. 181–200). The Centre for Lebanese Studies; I. B. Tauris & Co Ltd Publishers.
- Mohanad Hage, Ali. (2018). *Nationalism, Transnationalism, and Political Islam Hizbullah's Institutional Identity*. Palgrave Macmillan.
- Norton, A. R. (1988). *Amal and the Shi'a. Struggle for the Soul of Lebanon*. University of Texas Press.

Yuriy SKOROKHOD, DSc (Polit.), Prof.
 ORCID ID: 0000-0003-4391-2088
 e-mail: iir.skorokhod@gmail.com
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

- Qassem, N. (2005). *Hizbullah: The Story from Within*. Saqi.
- Rabil, R. (2011). *Religion, National Identity, and Confessional Politics in Lebanon: The Challenge of Islamism*. Palgrave Macmillan.
- Roschanack, Shaery-Eisenlohr. (2008). *Shi'ite Lebanon Transnational Religion and the Making of National Identities*. Columbia University Press.
- Sayed, L. (2023). Negotiating Citizenship. Shi'i Families and the Ja'fari Shari'a Courts. In L. Deeb, T. Nalbantian, & N. Sbaiti (Eds.), *Practicing sectarianism. Archival and Ethnographic Interventions on Lebanon* (pp. 31–51). Stanford University Press.
- Shanahan, R. (2005). *The Shi'a of Lebanon. Clans, Parties and Clerics*. I. B. Tauris & Co Ltd.
- Traboulsi, F. (2007). *A History of Modern Lebanon*. Pluto Press.
- Weiss, M. (2010). *In the Shadow of Sectarianism: Law, Shi'ism, and the Making of Modern Lebanon*. Harvard University Press.

References

- Abul-Husn, Latif. (1998). *The Lebanese Conflict. Looking Inward*. Lynne Rienner Publishers.
- Asisaab, R. J. & Asisaab, M. (2014). *The Shi'ites of Lebanon: modernism, communism, and Hizbullah's Islamists*. Syracuse University Press.
- Daheer, J. (2016). *Hezbollah. The Political Economy of Lebanon's Party of God*. Pluto Press.
- Delatolla, A. (2021). *Civilization and the Making of the State in Lebanon and Syria*. Palgrave Macmillan.
- El-Khazen, F. (2000). *Breakdown of the State in Lebanon: 1967–1976*. Harvard University Press.
- Halawi, M. (1992). *A Lebanon Defied. Musa al-Sadr and the Shi'a Community*. Westview Press.
- Hanf, T. (1993). *Coexistence in Wartime Lebanon. Decline of a State and Rise of a Nation*. The Centre for Lebanese Studies in association with I. B. Tauris & Co Ltd.
- Hourani, A. (1976). Ideologies of the Mountain and the City: Reflections on the Lebanese Civil War. In R.Owen (Eds.), *Essays on the Crisis in Lebanon* (pp. 33–41). Ithaca Press.
- Khalaf, S., & Denooux, G. (1988). Urban networks and political conflict in Lebanon. In N. Shehadi, & D. Mills (Eds.), *Lebanon: A History of Conflict and Consensus* (pp. 181–200). The Centre for Lebanese Studies; I. B. Tauris & Co Ltd Publishers.
- Mohanad Hage, Ali. (2018). *Nationalism, Transnationalism, and Political Islam Hizbullah's Institutional Identity*. Palgrave Macmillan.
- Norton, A. R. (1988). *Amal and the Shi'a. Struggle for the Soul of Lebanon*. University of Texas Press.
- Qassem, N. (2005). *Hizbullah: The Story from Within*. Saqi.
- Rabil, R. (2011). *Religion, National Identity, and Confessional Politics in Lebanon: The Challenge of Islamism*. Palgrave Macmillan.
- Roschanack, Shaery-Eisenlohr. (2008). *Shi'ite Lebanon Transnational Religion and the Making of National Identities*. Columbia University Press.
- Sayed, L. (2023). Negotiating Citizenship. Shi'i Families and the Ja'fari Shari'a Courts. In L. Deeb, T. Nalbantian, & N. Sbaiti (Eds.), *Practicing sectarianism. Archival and Ethnographic Interventions on Lebanon* (pp. 31–51). Stanford University Press.
- Shanahan, R. (2005). *The Shi'a of Lebanon. Clans, Parties and Clerics*. I. B. Tauris & Co Ltd.
- Traboulsi, F. (2007). *A History of Modern Lebanon*. Pluto Press.
- Weiss, M. (2010). *In the Shadow of Sectarianism: Law, Shi'ism, and the Making of Modern Lebanon*. Harvard University Press.

Отримано редакцією журналу / Received: 01.12.23
 Прорецензовано / Revised: 19.12.23
 Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

POLITICIZATION OF THE SHIITE COMMUNITY IN LEBANON

Background. *The experience of the development of Lebanese society as a social system shows that the political stability of deeply divided societies largely depends on the nature of the external factor. On the one hand, the exaggerated reaction of communities to events in Lebanese society as challenges aimed at restricting their interests led to the mobilization of efforts to support them from the outside. On the other hand, it was the external factor that acted as a catalyst for the formation of the political consciousness of Lebanese communities. In this context, the phenomenon of politicization of the Shiite community in Lebanon is of scientific interest.*

Methods. *The following methods were used: system-structural, system-functional, problem-historical, comparative, and content analysis.*

Results. *France's granting the Shiite community the status of an autonomous socio-cultural group within the framework of Greater Lebanon, created in 1920, began the process of expanding the political participation of the Shiite community, in which traditional political leaders (zu'ama) played a key role, in the activities of Lebanese society. The process of urbanization, which was accompanied by mass migration of the Shiite population to large cities, active involvement of some Shiites in left-wing ideologies, secular parties and movements, and the deepening crisis of the Lebanese political system, which unfolded in conditions of a high degree of influence of external factors (for example, the Syrian and Palestinian military presence, the Palestinian-Israeli confrontation, the 1979 revolution in Iran and attempts to export the Shiite revolution, etc.) led to the weakening of the positions of Shiite zu'ama both within the Shiite community and in Lebanese society as a whole. In the context of the civil war (1975–1990), the process of blurring the common interests of Shiites at the community level was initiated, and a way out of the crisis was sought by intensifying external relations, transferring them to the plane of "special relations" with separate countries. In the mid-1980s, there was a fundamental difference in the approaches of Amal and Hezbollah, as the most influential Shiite organizations, to the vision of the role of the Shiite community in Lebanese society.*

Conclusions. *During the period from the 1920s to the end of the 1960s – mid-1970s, the political mobilization of the Shiite community was carried out by traditional political leaders (zu'amas), primarily on the basis of patronage and client relations, while religious loyalty acted as a factor of unity of the socio-cultural group itself. In the context of the civil war in Lebanon (1975-1990) and the growing influence of external factors (in particular, the 1979 Shiite revolution in Iran), the formation of Shiite political consciousness was significantly influenced by organizations such as Amal and Hezbollah, which offered different visions of the role of the Shiite community in Lebanese society. The model of politicization of the Shiite community proposed by Amal was focused on raising the political status of Shiites within the reformed system of confessional democracy and involved the use of secular means, among other things. Hezbollah, on the other hand, considered the Lebanese political system illegitimate and in the mid-1980s set out to radicalize the political consciousness of Shiites and create an Islamic state in Lebanon similar to the Iranian one under Ayatollah Khomeini.*

Keywords: *Shiites, Lebanon, "confessional system", politicization of the community, patron-client relationship, Amal, Hezbollah.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.